

Παντελής Γεωργογιάννης - Βασίλειος Μπάρος
Επιμέλεια

**Διαπολιτισμική Εκπαίδευση – Μετανάστευση –
Διαχείριση Συγκρούσεων
και Παιδαγωγική της Δημοκρατίας**

13^ο Διεθνές Συνέδριο
Αλεξανδρούπολη, 7-9 Μαΐου 2010

Πρακτικά Συνεδρίου
Με Κριτές

Τόμος II

Πάτρα 2010

Όλα τα αντίγραφα υπογράφονται από τον κάτοχο του copyright.

Copyright ©: Παντελής Γεωργογιάννης

Διεύθυνση: Οδός Αρχιμήδους, Κτίριο 7
Πάτρα, 26110
Τηλ: +30 2610 969715 / 969615
Fax: +30 2610 996252 / 431326
<http://www.kedek.gr>
E-mail: gpant@otenet.gr, georgog@upatras.gr

Τίτλος : Διαπολιτισμική Εκπαίδευση - Μετανάστευση, Διαχείριση συγκρούσεων και Παιδαγωγική της Δημοκρατίας

Εκτύπωση: TYPOCENTER, Νεκτάριος Σαραντίδης,
Κανάρη 28, Πάτρα.
Τηλ./Fax: +30-2610-341635

ISBN:

SET:

σ.σ. 616, σχήμα 17,5 X 25 εκ.

Απαγορεύεται η μερική ή ολική αναδημοσίευση του έργου αυτού, καθώς και η αναπαραγωγή του με οποιοδήποτε άλλο μέσο, χωρίς σχετική άδεια του κατόχου του Copyright.

Πολιτισμός-θρησκεία-εκπαίδευση. Μία πρόταση για υποχρεωτική διαπολιτισμική θρησκευτική αγωγή, με βάση την ευρωπαϊκή σκέψη και νομολογία.

Κουκουνάρας-Ατάγκης Μάριος

Περίληψη

Στην περίοδο της ύστερης νεωτερικότητας και σε συνθήκες θρησκευτικού πλουραλισμού η Ευρώπη επαναπροσδιορίζει το ρόλο της θρησκευτικής αγωγής και της υποχρεωτικότητας της για τον αυριανό πολίτη. Στο παρόν άρθρο παρουσιάζεται η επιστημονική και νομική τεκμηρίωση μίας διαπολιτισμικής θρησκευτικής αγωγής, η οποία δε στηρίζεται στο διαθρησκειακό μοντέλο, αλλά στη διαπολιτισμικότητα, με την οποία αποτυπώνεται η διαδικασία συνάντησης, αλληλεπίδρασης, αμοιβαίας συνεργασίας και ανάπτυξης των πολιτισμών που παράγονται και από τις θρησκείες.

Summary

During the post modern era and in conditions of religious pluralism, Europe re-defines the role and the complaisance of religious education in the Education of tomorrow's citizen (citizenship). In the present paper, we propose the cross-cultural religious education, which is not supported in the cross-religious model, while simultaneously it is imposed by the EU (European Union), as an obligatory subject in schools. It is an education that involves the process of meeting, interaction, reciprocal collaboration and civilisations' development, part of which are the religions.

1. Εισαγωγή

Η θρησκεία αποτελεί κοινωνικό και πολιτισμικό φαινόμενο που επηρεάζει το άτομο και τις κοινωνικές ομάδες. Διαδραμάτισε πρωταγωνιστικό ρόλο στην παραδοσιακή κοινωνία και περνώντας από τη νεωτερικότητα, σε μια νέα σφαίρα της κοινωνικής πραγματικότητας, σήμερα, φαίνεται να συνεχίζει στο κοινωνικό γίγνεσθαι να κατέχει ένα ρόλο ακόμη ξεχωριστό. Η διερεύνηση αυτού του φαινομένου γίνεται, στο παρόν, σε συνάρτηση με δύο άλλα στοιχεία, τον πολιτισμό και την εκπαίδευση, υπό το πρίσμα μίας έρευνας στο ελληνικό σχολείο και το ρόλο της θρησκευτικής αγωγής σε αυτό.

2. Η θρησκεία ως πολιτισμικό φαινόμενο

Υπάρχουν πολλοί ορισμοί της θρησκείας, οι οποίοι προέρχονται από διάφορες επιστήμες. Μπορούν να αναφερθούν δύο ορισμοί ως προσφορά ενός προσανατολισμού της σκέψης. «...η θρησκεία ορίζεται σαν ένα σύστημα δοξασιών και πράξεων, που εμπνέει μια Υπέρτατη Υπαρξη και χρησιμοποιεί μια ομάδα ανθρώπων για να αντιμετωπίσει τα έσχατα προβλήματα της ανθρώπινης ζωής. Είναι η άρνηση να συνθηκολογήσει κανείς με το θάνατο, να παραδοθεί στην απογοήτευση, να αφήσει την εχθρότητα να καταστρέψει τις ανθρώπινες σχέσεις του» (Yinger, 1968, pp 9) και «...η θρησκεία είναι: 1) ένα σύστημα συμβόλων που επενεργεί με τρόπο ώστε 2) να δημιουργεί στους ανθρώπους ισχυρές και

παρατεταμένης διάρκειας διαθέσεις και κίνητρα 3) διαμορφώνοντας αντιλήψεις για τη γενικότερη τάξη της ύπαρξης και 4) ενδύοντας αυτές τις αντιλήψεις με μια τέτοια αύρα δεδομένης πραγματικότητας 5) ώστε οι διαθέσεις και τα κίνητρα αυτά να φαίνονται *ιδιαιζόντως ρεαλιστικά*» (Geertz 2003, pp 98). **Και οι δύο ορισμοί δηλώνουν απερίφραστα** την πολιτιστική διάσταση του θρησκευτικού φαινομένου, που στη νεωτερικότητα παραμένει φορέας και διαχειριστής πολιτικού και κοινωνικού νοήματος, στη δημόσια και ιδιωτική σφαίρα.

Αναλυτικά η θρησκεία παρέχει, όπως και άλλοι θεσμοί, τα σύμβολα που διαμορφώνουν το ήθος και την κοσμοθεωρία των ανθρώπων σε ένα κοινωνικό και ιστορικό συνκείμενο. Παρέχει ένα πλαίσιο γενικών ιδεών με το οποίο μπορεί να δοθεί σημαίνουσα μορφή σε ένα ευρύτατο φάσμα εμπειριών, διανοητικών, συναισθηματικών, ηθικών. Τα σύμβολα και οι ιδέες είναι δημόσια παρατηρήσιμα στοιχεία και κοινωνικά γεγονότα. Με αυτή την έννοια συγκροτούν τα πολιτισμικά συστήματα που προσφέρουν πρότυπα για τη συγκρότηση των κοινωνικών και ψυχολογικών προγραμμάτων που διαμορφώνουν τη δημόσια συμπεριφορά. Έτσι η εσωτερική τάση και πηγή της ανθρώπινης συμπεριφοράς, που είναι μια κοινωνική και ψυχολογική διαδικασία χρειάζεται και την αντίληψη της πραγματικότητας και του κόσμου, που παρέχει και η θρησκεία. Αυτή, με την αίσθηση της αποκάλυψης, σταθεροποιεί την αίσθηση προσανατολισμού, προκαλεί διαθέσεις και κίνητρα και διαμορφώνει αντιλήψεις κοσμικές, ατομικές και κοινωνικές. Είναι λοιπόν διττός ο ρόλος της. Τα σύμβολα που συνιστούν τη θρησκεία καθεαυτήν προσφέρουν το σύστημα των σημασιών που ενσαρκώνουν, ενώ συγχρόνως αυτά τα συστήματα συσχετίζονται με τις κοινωνικο-δομικές και ψυχολογικές διαδικασίες.

Έτσι η θρησκεία θεωρήθηκε ότι ορίζει, για τον άνθρωπο, το χώρο του ιερού στον κοινωνικό χώρο και παράλληλα εισάγει το κριτήριο εκείνο της κοινωνικής εννοσιμότητας με βάση τη διαφορά ιερού και βέβηλου (Eliade 2002). Η κοσμοθεωρία που προκύπτει περιλαμβάνει την ακολουθία των επιταγών του ιερού, το οποίο βέβαια συνήθως στηρίζεται στην παρουσία ανώτερων όντων και υπερβατικής δύναμης, δίνοντας στις προσωπικές ενορμήσεις νόημα, εφόσον εντάσσονται στον απώτερο ιερό σκοπό. Αυτός ο σκοπός μπορεί να αφορά τον κόσμο αυτό ή κάτι πέρα από αυτόν, μπορεί να αφορά το άτομο ή την κοινωνία.

Αυτό σημαίνει ότι προσδιορίζει τα πολιτιστικά κριτήρια κοινής αποδοχής, σύμφωνα με τα οποία συγκρίνεται και κρίνεται η σημασία, ηθική, αισθητική ή γνωστική, των αντικειμένων, στάσεων, επιθυμιών και αναγκών. Με αυτό τον τρόπο διαπλέκεται η θρησκεία με την ηθική θεωρία, η οποία αποκτά και την κατάλληλη ιερότητα. Τα μέλη της κοινότητας των πιστών, όπου αυτή λειτουργεί, αντιλαμβάνονται την ηθική θεωρία, ως μία εξαντικειμενικευμένη πραγματικότητα που προέρχεται πέρα από αυτούς και τους δίνει το κατάλληλο προσανατολισμό στις προσωπικές τους ενορμήσεις. Αυτή η ατομική ηθική αποκτά νόημα στο πλαίσιο της κοινωνικής ηθικής και έτσι δημιουργούνται οι κανονιστικές αρχές που κωδικοποιούν τη θέληση του ιερού, την επιθυμία του Θεού (Γιανναράς 2006, pp 17-8). **Παράλληλα νομιμοποιούνται οι σχέσεις που διέπουν την** κοινότητα, επειδή ακριβώς κοινωνικοί ρόλοι αποκτούν, λογικά, εξαιρετική θέση στη σχέση πιστού-κοινότητας και θείου (Νικολαΐδης 2002, pp152). **Τέλος «...οι νοηματικές σχέσεις «θεός», ενωμένες με τις σχέσεις εξουσίας σε ενιαίες σχέσεις, μετατρέπουν τις ενορμήσεις και τις επιθυμίες σε υποχρέωση και καθήκον, τις σχέσεις και πράξεις επιβίωσης σε σχέσεις και πράξεις ηθικά επιβεβλημένες και νομιμοποιημένες...»** (Παπαρίζος 2001

pp242), όσον αφορά βέβαια την κοινότητα των πιστών.

Η θρησκεία λειτουργεί ως παράγοντας καθορισμού της ταυτότητας, προσωπικής και ομαδικής, χωρίς να είναι και το μοναδικό ερμηνευτικό στοιχείο που ανατροφοδοτεί νοηματικά το περιεχόμενο των πολιτισμικών κατασκευών των ανθρώπων και των ομάδων τους. Η θέση της ποικίλλει ανάλογα με το χώρο, την εποχή και τις κοινωνικές καταστάσεις (Lincoln 2003, pp640). **Ο σημαντικός ρόλος της θρησκείας ως πολιτισμικό φαινόμενο** δε σημαίνει ότι είναι και η μοναδική πηγή εννοημάτωσης της ατομικής και κοινωνικής δραστηριότητας. Ιδιαίτερα μετά την εκκοσμίκευση της νεωτερικότητας η αλλαγή σε μακροκοινωνιολογικό επίπεδο, που αφορά τη δομική και λειτουργική διαφοροποίηση των κοινωνικών θεσμών, σε θρησκευτικό επίπεδο, που αφορά το μετασχηματισμό της θρησκευτικής κοσμοθεωρίας και τον προσανατολισμό της και σε προσωπικό επίπεδο, που αφορά την ατομική συμπεριφορά και τον τρόπο ζωής, τις ταυτότητες του καθένα, είναι αξιοσημείωτη, εξαιρενήσιμη και συγχρόνως προβληματική.

Σήμερα κάποιοι μιλούν για επιστροφή των θρησκειών. Ο Berger αναφέρθηκε στην «από-εκκοσμίκευση» του κόσμου (Berger 1973) και ο Habermas σε μία μετα-κοσμική κοινωνία, στην οποία μετά και την 11^η Σεπτεμβρίου του 2001 αποκαθίσταται η θρησκεία σε σχέση με την πλήρη επικράτηση του ορθολογισμού και την απώλεια των παραδοσιακών τρόπων ζωής (Habermas 2001). Στην πραγματικότητα η θρησκεία και οι θρησκευτικές αξίες δε σταμάτησαν ποτέ να επηρεάζουν τον κόσμο της νεωτερικότητας (Γεωργιάδου Δεμερτζής Λίποβατς 2002, pp9). **Άμεσα η έμμεσα η παρουσία των θρησκειών στην ιδιωτική και δημόσια σφαίρα επηρέαζε πάντα την κοινωνία και την πολιτική σε όλες τις εποχές, με ανάλογο βαθμό, που εξαρτιόνταν από την εκκοσμίκευση.** Η επιστροφή των θρησκειών δεν είναι ένα μεταμοντέρνο φαινόμενο.

Ίσως, όμως, αυτό που συμβαίνει σήμερα να το περιγράφει εναργέστερα ο Berger με το συλλογισμό ότι η επιστροφή των θρησκειών δε συνοδεύεται πάντοτε από «επιστροφή του Θεού». Αυτό δε μειώνει καθόλου την ιδιαίτερη αξία που έχει για τον πιστό το μήνυμα της θρησκείας του και ο ρόλος που παίζει στη ζωή του και ίσως και στην κοινωνία του ή έστω στην κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκει. Περιγράφει ένα είδος εκκοσμίκευσης της θρησκείας, που ήλθε να αντικαταστήσει σε μια περίοδο κρίσης συστήματα νοηματοδότησης και θεσμούς που δίνουν στήριγμα στα νέα οράματα του πολίτη (Riesebrodt 2000, pp50). **Αυτό ίσχυσε και την περίοδο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο και μετά το τέλος του Ψυχρού πολέμου στην μετακομμουνιστική παγκοσμιοποιημένη δυτική κοινωνία.** Έτσι δημιουργείται μία νέα θρησκευτικότητα που πιο πολύ στηρίζεται στις ατομικές ικανοποιήσεις και νοηματοδοτήσεις και στη ροπή να ανήκει κάθε άνθρωπος κάπου και να διαμορφώνει ανάλογα την ατομική και συλλογική ταυτότητα του. Η σύγχρονη εποχή μάλιστα, που είναι περίοδος οικονομικών και κοινωνικών κρίσεων, περιβαλλοντικής αστάθειας και φονταμενταλισμών αφήνει πολλά περιθώρια στις θρησκείες να νοηματοδοτήσουν εκ νέου την πραγματικότητα και το μέλλον (Raiser 1995, pp95), **αλλά κυρίως εγκόσμια και χωροχρονικά συγκεκριμένα, με ένα περιεχόμενο περισσότερο ηθικό και επανερμηνευμένο (Hick 1985).**

3. Θρησκείες και εκπαίδευση

Το σύμπλεγμα θρησκείας, κράτους και εκπαίδευσης δεν αποτελεί κάτι νέο. Καινοτομία είναι η προτεινόμενη υποχρεωτικότητα της θρησκευτικής αγωγής στα

εκπαιδευτικά συστήματα των ευρωπαϊκών χωρών. Αυτό εξηγείται από τις προηγούμενες επιστημονικές διαπιστώσεις, τον ρόλο των θρησκειών ως πολιτισμικό φαινόμενο και την επιστροφή τους στο δημόσιο χώρο. Στην Ευρώπη, άρχισε μια πιο έντονη συζήτηση για τη θρησκευτική εκπαίδευση, μετά την 11η Σεπτεμβρίου του 2001. Το Συμβούλιο της Ευρώπης, από τότε, έχει αρχίσει ένα «διαπολιτισμικό και διαθρησκευτικό διάλογο», που σήμερα αποτελεί έναν από τους βασικούς άξονες εργασίας του. Σε αυτό το πλαίσιο το Τμήμα Εκπαίδευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης άρχισε ειδικό πρόγραμμα στο οποίο σημειώνεται ότι η θρησκευτική διάσταση στην εκπαίδευση δεν είναι συνώνυμη με τη θρησκευτική εκπαίδευση¹. Ακόμη σημαντική είναι η αναφορά στη θρησκευτική ετερότητα και το ρόλο της γενικότερα στην εκπαίδευση στην τελική Διακήρυξη της Αθήνας των Υπουργών Παιδείας και Πολιτισμού, το 2003². Από αυτή προέκυψαν νέοι προβληματισμοί για τη θρησκευτική εκπαίδευση και τη σχέση της με τη διαπολιτισμική εκπαίδευση. Η επιβεβαίωση ήλθε στο Σχέδιο Δράσης, που υιοθετήθηκε στην Τρίτη Διάσκεψη Κορυφής των Αρχηγών Κρατών και Κυβερνήσεων (Βαρσοβία, 16-17 Μαΐου 2005), το οποίο αναφέρεται ρητώς στην προστασία της πολιτισμικής ποικιλομορφίας και στο διαπολιτισμικό και διαθρησκευτικό διάλογο, επί τη βάση των καθολικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, με σκοπό την ενσυναίσθηση, την κατανόηση, την ανοχή και τη συμφιλίωση, την πρόληψη συγκρούσεων και τη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής.³ Συνακόλουθα στην Ετήσια Έκθεση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα του Συμβουλίου της Ε.Ε., για το 2007, τονίζεται για ακόμη μία φορά, στη σχετική συνάφεια για τη θρησκευτική ετερότητα, η ελευθερία θρησκεύματος και πεποιθήσεων σύμφωνα με την Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (άρθρο 18), το Σύμφωνο των Ηνωμένων Εθνών για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα (άρθρο 18), την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις θεμελιώδεις ελευθερίες (άρθρο 9) καθώς και το Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ο οποίος καθιστά σαφές ότι έχει ο καθένας το δικαίωμα της σκέψης, της συνείδησης (άρθρο 10) και ότι πρέπει να γίνεται σεβαστή η πολιτιστική, θρησκευτική και γλωσσική πολυμορφία (άρθρο 22)⁴. Στην ίδια Έκθεση αναφέρεται και η πλήρης αποδοχή από τη μεριά της Ε.Ε. του ψηφίσματος της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών για την εξάλειψη κάθε μορφής μισαλλοδοξίας και διακρίσεων λόγω θρησκεύματος ή πεποιθήσεων⁵, μέσω της οποίας η Ε.Ε. παροτρύνει τα κράτη «να εντείνουν τις προσπάθειές τους για την εξάλειψη της μισαλλοδοξίας και των διακρίσεων λόγω θρησκεύματος ή πεποιθήσεων, ιδίως με τα εξής μέσα:... (β) Προωθώντας και ενθαρρύνοντας, δια της εκπαίδευσης και άλλων μέσων, την κατανόηση, την ανεκτικότητα και το σεβασμό σε κάθε υπόθεση σχετική με τη θρησκευτική ελευθερία, (γ) Αναλαμβάνοντας κάθε ενδεδειγμένη προσπάθεια για την ενθάρρυνση όσων συμμετέχουν στην εκπαίδευση να καλλιεργούν το σεβασμό για

1 Council of Europe, DGIV/EDU/DIAL(2004) 3 E, σσ 2.

2 Standing Conference of European Ministers of Education, Intercultural Education: managing diversity, strengthening democracy. 21st Session, Athens, Greece, 10-12 November 2003. www.coe.int/t/e/co/education/intercultural_education/EMED21_5.pdf (προσπελάστηκε στις 24-3-2010)

3 Third Summit of Heads of State and Government of the Council of Europe (Warsaw, 16-17 May 2005) [http://www.coe.int/t/e/legal_affairs/legal_co-operation/civil_society/basic_texts/Plan%20of%20Action%20Warsaw%20E%20CM\(2005\)80%20final.pdf](http://www.coe.int/t/e/legal_affairs/legal_co-operation/civil_society/basic_texts/Plan%20of%20Action%20Warsaw%20E%20CM(2005)80%20final.pdf) (προσπελάστηκε στις 24-3-2010)

4 Ετήσια Έκθεση της Ε.Ε. για τα ανθρώπινα δικαιώματα, 2007, Βρυξέλλες 18-10-2007 (6.11), 13288/1/07 REV1/COHOM 88.

5 A/RES/61/161

όλες τις θρησκευτικές και πεποιθήσεις, προωθώντας έτσι την αμοιβαία κατανόηση και την ανεκτικότητα...» (άρθρο 10). Σημαντικό παράγωγο των παραπάνω αποτελεί η Λευκή Βίβλος για το διαπολιτισμικό διάλογο⁶ του ΣτΕ, στην οποία τονίζεται η διαπολιτισμική προοπτική όλων των μαθημάτων στο σχολείο και ιδιαίτερα των θρησκευτικών, τα οποία μπορούν μέσω της γνώσης όλων των θρησκειών του κόσμου να καλλιεργήσουν την κατανόηση και την αποφυγή της προκατάληψης. Συγχρόνως συναντώνται πρωτοβουλίες του Συμβουλίου της Ευρώπης και άλλων φορέων που φανερώουν τη βαρύτητα που δίνουν στις θρησκείες στο σχολείο. Αξίζει να αναφερθεί η έρευνα του Πανεπιστημίου του Αμβούργου, με άλλα πανεπιστήμια και επικεφαλής τον καθηγητή W.Weisse, για τη θέση των θρησκειών στην εκπαίδευση (REDCO 2009). **Τονίζεται στην έρευνα η ανάγκη της γνώσης της θρησκείας του καθενός, αλλά και των άλλων, ώστε να αναπτύσσεται διάλογος και να επιτυγχάνεται η ειρηνική συμβίωση. Κι αυτό πρέπει να γίνεται σε εκπαιδευτικό πλαίσιο, από εκπαιδευτικούς-δημόσιους λειτουργούς και όχι από εκπροσώπους των θρησκειών. Κάτι που ισχύει στην Ελλάδα και εντοπίζει τους Ευρωπαίους. Πρέπει να διευκρινιστεί ότι στο πρόγραμμα δε συμμετέχει κάποιο ελληνικό πανεπιστήμιο. Ακόμη να σημειωθεί η έκδοση ενός βοηθήματος, και στην ελληνική γλώσσα, του Συμβουλίου της Ευρώπης για τη θρησκευτική ετερότητα στην εκπαίδευση (Keast 2007) και η σημαντική έκδοση του βιβλίου του Τολέδο⁷ από το γνωμοδοτικό Συμβούλιο για τους Δημοκρατικούς Θεσμούς και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (ODIHR) που αφορά στη διδασκαλία των θρησκειών στα δημόσια σχολεία. Αποτέλεσμα, τέλος, διασκέψεων, μακροχρόνιων δράσεων και ερευνών, και σημαντική για το θέμα που μας απασχολεί, είναι η σύσταση 12⁸ του 2008 του Συμβουλίου των Υπουργών Παιδείας της Ε.Ε. προς τα κράτη μέλη για υποχρεωτική θρησκευτική αγωγή σε διαπολιτισμικό πλαίσιο εκπαίδευσης.**

Στην Ελλάδα η πολιτεία παρέχει θρησκευτική εκπαίδευση στις τρεις βαθμίδες εκπαίδευσης, σύμφωνα με το Σύνταγμα και τους νόμους, μέσω του μαθήματος των θρησκευτικών στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια, τις ανάλογες σχολές της τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης⁹. Το μάθημα των θρησκευτικών είναι ενταγμένο στην παρεχόμενη από την Πολιτεία εκπαίδευση και υπηρετεί τους γενικούς σκοπούς της παιδείας. Σήμερα υπάρχουν

6 White Paper on Intercultural Dialogue "Living together as equals in dignity", Council of Europe Launched by the Council of Europe Ministers of Foreign Affairs at their 118 th Ministerial Session (Strasbourg, 7 May 2008) www.coe.int/t/dg4/intercultural/White%20Paper_final_revised_en.pdf (προσπελάστηκε στις 18-3-2010)

7 OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR), 2007. **Toledo Guiding Principles on teaching about Religions and Beliefs in Public School, Warsaw.** www.osce.org/odihr/item_11_28314.html (προσπελάστηκε στις 19-3-2010)

8 Committee of Ministers. 2008. Recommendation CM/Rec (2008)12. The Committee of Ministers to Member states on the dimension of religions and non-religious convictions within intercultural education. http://www.mss.gov.si/fileadmin/mss.gov.si/pageuploads/podrocje/mednarodno/solstvo/pdf/Priporocilo_verstva_vzgoja_28_7_09_eng.pdf (προσπελάστηκε στις 24-3-2010).

9 Η καλλιέργεια θρησκευτικής συνείδησης, η οποία προβλέπεται από το άρθρο 16, παρ.2 του Συντάγματος σε συνδυασμό με το άρθρο 3 παρ.1 δημιούργησε τις συνθήκες ώστε μέχρι τώρα το μάθημα, σύμφωνα με την ερμηνεία των παραπάνω άρθρων, να περιλαμβάνει τη γνωριμία και τη σπουδή κυρίως της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης. Κι αυτό συμβαίνει διότι ο Νόμος 1566/85 εξειδικεύει ακόμη περισσότερο τη θρησκευτική αγωγή, που αναφέρει το Σύνταγμα, σε σχέση με την Ορθοδοξία. Θέτει ως σκοπό της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης «να διακατέχονται από πίστη προς την πατρίδα και τα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης» (άρθρο 1 παρ.1) και στο λύκειο «να συνειδητοποιούν τη βαθύτερη σημασία του ορθόδοξου χριστιανικού ήθους και της σταθερής προσήλωσης στις πανανθρώπινες αξίες...» (άρθρο 6 παρ.2).

συζητήσεις στους πολιτικούς και ακαδημαϊκούς κύκλους για την υποχρεωτικότητα ή μη του μαθήματος των θρησκευτικών και συγχρόνως νέες προσεγγίσεις του μαθήματος, οι οποίες προτείνονται επί τη βάση ανανέωσης των σκοπών, στόχων και περιεχομένου ώστε να ανταπεξέλθει στις νέες πολυπολιτισμικές συνθήκες και να μην είναι ομολογιακό, αλλά δε θα αναφερθούν. Το μόνο που θα αναφερθεί ως παρακαταθήκη είναι ότι στην πλειοψηφία τους οι προτάσεις θέτουν ως προϋπόθεση ότι η θρησκευτική εκπαίδευση στο σχολείο πρέπει απαραίτητα να παρέχεται αποκλειστικά από την Πολιτεία και όχι από την Εκκλησία ή κάποια άλλη θρησκευτική κοινότητα, οι οποίες, ελεύθερα, μπορούν να πραγματοποιούν την κατήχησή τους με δική τους ευθύνη.

Υπάρχουν όμως και οι άλλοι στο σχολείο, οι μη Ορθόδοξοι μαθητές. Γι' αυτούς μόνο σε κάποιες περιπτώσεις παρέχεται θρησκευτική εκπαίδευση από την πολιτεία¹⁰, σε άλλες από τις θρησκευτικές κοινότητες στις οποίες ανήκουν, ενώ σε κάθε άλλη περίπτωση προβλέπεται απαλλαγή¹¹ από το μάθημα των θρησκευτικών και τις θρησκευτικές δραστηριότητες, χωρίς όμως να παρέχεται συγχρόνως οποιαδήποτε θρησκευτική αγωγή για αυτούς, πράγμα που αντιβαίνει στις ευρωπαϊκές οδηγίες.

4. Διαπολιτισμική Θρησκευτική αγωγή

Είναι καλό να διευκρινίσουμε, στο παρόν, τους όρους Διαπολιτισμική αγωγή είναι αυτή που υπηρετεί τη διαπολιτισμικότητα, με την οποία αποτυπώνεται η διαδικασία συνάντησης, αλληλεπίδρασης, αμοιβαίας συνεργασίας και ανάπτυξης των πολιτισμών. Προϋπόθεση της αποτελεί ο σεβασμός των αξιωμάτων της διαπολιτισμικής θεωρίας: α. η ισοτιμία των πολιτισμών, β. η ισοτιμία του μορφωτικού κεφαλαίου ατόμων διαφορετικής πολιτισμικής προέλευσης και γ. η αρχή της παροχής ίσων ευκαιριών (Δαμανάκης 1997). Σύμφωνα με τον H.Essinger, το διαπολιτισμικό μοντέλο εκπαίδευσης διέπεται από τις εξής αρχές: α. την ενσυναίσθηση, β. την αλληλεγγύη, γ. το σεβασμό στην ετερότητα και δ. την εξάλειψη του εθνικισμού. Το σχολείο αποδεικνύεται σήμερα ο μοναδικός φορέας που μπορεί να εγγυηθεί την ερμηνεία των θρησκειών με γνώμονα το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την αναγκαιότητα της συνύπαρξης, στην οποία μπορούν να συνεισφέρουν και οι θρησκείες. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μέσω μίας θρησκευτικής αγωγής που ενέχει από τη μια τη μετάδοση γνώσεων που αφορούν στις θρησκείες του κόσμου και στο πολιτισμό των μαθητών και από την άλλη την ηθική διαπαιδαγώγηση των νέων, με την καλλιέργεια αξιών για τη ζωή, τις σχέσεις και την κοινωνία (Πέτρος 2005, pp298), σε πλαίσιο αυθεντικά επικοινωνιακό. Είναι αυτονόητο ότι αυτή η αγωγή:

- δεν είναι κατήχηση ή μύηση σε μία θρησκεία,

10 Οι Ρωμαιοκαθολικοί και Προτεστάντες, έχουν τη δυνατότητα διδασκαλίας ιδιαίτερου ομολογιακού θρησκευτικού μαθήματος σύμφωνα με το άρθρο 14, παρ.17 του Νόμου. 1566/85 και τον Ν.1771/1988. Αυτό γίνεται μόνο σε σχολεία της Τήνου και Σύρου.

Για τη μειονότητα της Δυτικής Θράκης η Πολιτεία λειτουργεί μειονοτικά σχολεία, στα οποία παρέχεται μουσουλμανική θρησκευτική εκπαίδευση από μουσουλμάνους θρησκευτικούς λειτουργούς και ομόδοξους δασκάλους. Με την εγκύκλιο 149251/1957 του ΥΠΕΠΘ η θρησκευτική εκπαίδευσή τους έχει χαρακτήρα κατηχητικό και στηρίζεται στη μελέτη του Κορανίου. Εκτός από τους μουσουλμάνους παρόμοιες ρυθμίσεις ισχύουν για τα Εβραϊκά σχολεία, σύμφωνα με το άρθρο 6 του Ν.2456/1920 (ΦΕΚ, τ.Α', 173/2-8-1920). Οι Ισραηλτικές κοινότητες στην Ελλάδα, οι οποίες είναι Ν.Π.Δ.Δ., διατηρούν δύο δημοτικά σχολεία στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, στα οποία τη θρησκευτική εκπαίδευση αναλαμβάνει η ίδια η κοινότητα.

11 Εγκύκλιος Φ12/977/109744/Τ1/26-8-2008.

- στοχεύει στην ενσυναίσθηση, στην κριτική στάση απέναντι στις στερεοτυπικές στάσεις και αντιλήψεις, στην ανοχή στο διαφορετικό, στην ανάπτυξη αλληλοεπικοινωνίας (Γκόβαρης 2004, pp178),
- παρέχεται σε όλους τους μαθητές ανεξαιρέτως υπερβαίνοντας αντιθέσεις, διαφορές και αρνητικές καταστάσεις,
- διαμορφώνεται αποκλειστικά από την Πολιτεία και όχι από τις εκάστοτε θρησκευτικές κοινότητες (Γιαγκάζογλου 2007, pp51) και
- παρέχεται όχι μόνο από το μάθημα των θρησκευτικών αλλά και από το σύνολο της σχολικής γνώσης και ζωής.

Η διαπολιτισμική θρησκευτική αγωγή δεν είναι διαθρησκειακή γιατί καλλιέργει το δια-πολιτισμό και όχι μία θρησκεία ή διάλογο μεταξύ θρησκειών, δηλαδή αντικείμενό της είναι, κατά βάση, ο πολιτισμός που παράγουν οι θρησκείες και όχι η πίστη σε αυτές. Γι' αυτό παρέχει γνώση σχετικά με μία θρησκεία (δόγμα, λατρεία κ.λπ.) και ενεργό μάθηση από αυτήν. Συνδέεται με το βίωμα και την εμπειρία του μαθητή ανεξάρτητα από την πίστη του σε μία θρησκεία ή καμία θρησκεία. Δεν προϋποθέτει πίστη και δεν τοποθετεί τέτοια προσωπικά θέματα στο επίκεντρο της, παρά ασχολείται μόνο με φαινόμενα που απορρέουν από την πίστη. Πάντα, βέβαια, με γνώμονα τον πολιτισμό των υποκειμένων της αγωγής και την ολιστική αξιοποίηση αυτού κατά την προσφορά της γνώσης. Εξετάζει, αντικειμενικά, πιθανές διαφορές μεταξύ των θρησκειών, αλλά προβάλλει ό,τι γνωσιακό στοιχείο μπορεί να συνδέει, να ενώνει. Ερευνά ισότιμα φιλοσοφικές, πολιτισμικές, κοινωνιολογικές κ.ά. θεωρίες που σχετίζονται με τις θρησκείες ή που ασχολούνται με θέματα της ζωής. Επιδιώκει την ενότητα, σε επίπεδο κοινότητας και όχι θρησκείας.

Το σχολείο οφείλει να προετοιμάζει όλους τους νέους ανεξαιρέτως για τη ζωή στη δημόσια σφαίρα, μέσω της πολιτικής και ηθικής διαπαιδαγώγησης που παρέχει. Κι αυτό πρέπει να συμβαίνει ανεξάρτητα από το αν υφίστανται ή όχι τοπικά, σε κάθε περίπτωση σχολείου, πολυθρησκευτικές κοινότητες, διότι ο νέος ετοιμάζεται για το αύριο, ως πολίτης του κόσμου, που στ' αλήθεια είναι. Και ο ρόλος του θρησκευτικού μαθήματος είναι σημαντικός σε αυτή τη διαπαιδαγώγηση, όταν βέβαια αυτό στοχεύει σε αυτήν. Γίνεται, λοιπόν, αναφορά σε ένα μάθημα πολιτιστικό, οικουμενικό και ηθικό, με γνωσιακό και θρησκευτιολογικό περιεχόμενο και σεβασμό στις τοπικές θρησκευτικές παραδόσεις (Rec1720/2005). Αυτό δε σημαίνει συγκρητισμό (Καλαϊτζίδης, 2001, pp49) ή δόμηση της ετερότητας. Σημαίνει έγκυρη γνώση για τις θρησκείες και πρωτίστως για αυτήν που ο καθένας ακολουθεί, γνωριμία με τον «άλλον», ενημέρωση για ηθικά, κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα που σχετίζονται με τις θρησκείες και θα βιώσουν οι νέοι στην κοινωνία, ως πολίτες. Στοχεύει ακριβώς στην αποδόμηση της ανισότητας. Για την αποφυγή μάλιστα παρεξηγήσεων, μια και πολλές φορές διατυπώνονται απορίες, όπως για παράδειγμα πόσο ποσοστό της ύλης θα έχει η Ορθοδοξία και πόσο οι άλλες θρησκείες πρέπει να τονιστεί ότι στη διαπολιτισμική θρησκευτική αγωγή που προτείνεται πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη η Λευκή Βίβλος για το Διαπολιτισμικό Διάλογο (CM(2008)30/2 May 2008) και η Σύσταση 12/2008 του ΣτΕ, καθώς και οι αρχές που θέτει η Unesco για τη διαπολιτισμική εκπαίδευση και οι μέθοδοι που προτείνει (Unesco 2006). Και αναφερόμαστε στα παραπάνω, σε αυτή τη συνάφεια, διότι η πρώτη από τις τρεις αρχές είναι ο σεβασμός στην πολιτισμική ταυτότητα των παιδιών και η ενδεδειγμένη γνώση της. Πράγμα που απαντά στην προηγηθείσα απορία. Βάση της διαπολιτισμικής θρησκευτικής αγωγής, άρα, είναι η επίτευξη του εξής στόχου: να μαθαίνει ο νέος, πρωτίστως, για τη

θρησκεία του και από τον πολιτισμό και τα φαινόμενα που παράγονται από τη θρησκεία του. Αυτό φυσικά δε σημαίνει ότι σκοπός της μπορεί να είναι να οδηγείται στην πίστη της θρησκείας του ή τον επαναπροσδιορισμό της πίστης ή της απιστίας του. Τότε θα ήταν ομολογιακή ή κατηχητική¹² αυτή η αγωγή και φυσικά δε θα είχε επιτυχία σε σχολικό περιβάλλον, όπως τόσα χρόνια συμβαίνει. Αντίθετα η θρησκευτική αγωγή που προτείνεται αποτελεί μέγιστο πλεονέκτημα για την ανάπτυξη κάθε νέου και της θρησκευτικής του συνείδησης, αφού γνωρίζοντας όλες τις διαφορετικές απόψεις και πεποιθήσεις, και κυρίως τη δική του, μπορεί να εκτιμήσει καλύτερα τις απόψεις των άλλων και να βρει εκείνη που τον οδηγεί στην άποψη της κοινότητας ή της θρησκευτικής ομάδας στην οποία ανήκει (Rogers 1980, pp46).

Ανισχύσουν τα παραπάνω η θρησκευτική αγωγή και το μάθημα των θρησκευτικών, ως βασικό και υποχρεωτικό, και οι θρησκείες μπορούν να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στη γνωριμία με τον άλλον, στη διαπολιτισμικότητα, την ενσυναίσθηση και την αλληλεγγύη. Γι' αυτό χρειάζονται αλλαγές άμεσα σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης (Κουκουνάρας-Λιάγκης 2009).

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Geertz, G. (2003), μτφ. Παραδέλλης, Θ., Η ερμηνεία των πολιτισμών, Αθήνα : Αλεξάνδρεια.
- Γεωργιάδου, Β., Δεμερτζής, Ν. & Λίποβατς, Θ. (2002), «Πρόλογος». Στο: Θ. Λίποβατς, Ν. Δεμερτζής, & Β. Γεωργιάδου, (Επιμ), Θρησκείες και πολιτική στη νεωτερικότητα, Αθήνα : Κριτική.
- Γιαγκάζογλου, Στ. (2007), Το μάθημα των θρησκευτικών στη δημόσια εκπαίδευση. Στο: Ι.Μ. Νεαπόλεως και Σταυρουπόλεως, Επιστημονική ημερίδα: Τα θρησκευτικά στο σύγχρονο σχολείο απέναντι στις προκλήσεις των καιρών, Θεσσαλονίκη: χ.ε.
- Γιανναράς, Χ. (2006), Ενώπιον στη θρησκεία, Αθήνα: Ίκαρος.
- Γκόβαρης, Χ. (2004), Εισαγωγή στη διαπολιτισμική εκπαίδευση, Αθήνα: Ατραπός.
- Δαμανάκης, Μ. (1997), Η εκπαίδευση των παλινοστούτων και αλλοδαπών μαθητών στην Ελλάδα: διαπολιτισμική προσέγγιση. Αθήνα: Gutenberg.
- Καλαϊτζίδης, Π. (2001), Το θρησκευτικό μάθημα στην εποχή της πολυπολιτισμικότητας, Καθ' οδόν, 17, σ.σ. 49.
- Eliade, M. (2002), μτφ. Δεληβοριάς, Ν., Το ιερό και το βέβηλο, Αθήνα: Αρσενίδης.
- Keast, J. (2007) (Επιμ.). Βαλλιανάτος, Α. (Επιμ. ελλην. εκδ.). μτφ. Χαραλαμπίδου, Ν. & Βαλλιανάτος, Α., Θρησκευτική Ετερότητα και διαπολιτισμική εκπαίδευση: ένα βοήθημα για το σχολείο, Αθήνα: Συμβούλιο της Ευρώπης.
- Κουκουνάρας Λιάγκης, Μ. (2009), Ο Θεός ο δικός μου, ο δικός σου. Πολιτισμός, Εκπαίδευση, Ετερότητα, Αθήνα: Εκδ. Γρηγόρης.
- Lincoln, B.(2003), «Πολιτισμός». Στο: W. Braun, & R. McCutcheron Εγχειρίδιο

12 Αυτή τη θρησκευτική αγωγή οφείλει να προσφέρει η κάθε θρησκεία ξεχωριστά και όχι στο πλαίσιο του σχολείου. Άλλος είναι ο ρόλος του θεολόγου εκπαιδευτικού και άλλος του θεολόγου κατηχητή.

- θρησκειολογίας, Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Νικολαΐδης, Α. (2002), Η διαλεκτική ιερότητας και κοινωνικότητας στο έργο του Emile Durkheim, Αθήνα: Γρηγόρης.
- Παπαρίζος, Α. (2001), Θεός, εξουσία και θρησκευτική συνείδηση, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Πέτρου, Ι. (2005), Πολυπολιτισμικότητα και θρησκευτική ελευθερία, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Raiser, K. (1995), μτφ. Μπιτσάνη-Πέτρου, Α., Το μέλλον του οικουμενισμού, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

Ξενόγλωσση

- Berger, P.(1973), The Social reality of religion, Middlesex: Penguin University Books.
- Hick, J.(1985), **An interpretation on religion, London: Macmillan.**
- REDCo (2009), Religion in Education. An contribution to Dialogue or a factor of Conflict in transforming societies of European countries?, Periodic Activity Report 3, Hamburg: Universitat Hamburg.
- Riesebrodt, M.(2000), **Die Ruckkehr der Religionen. Fundamentalismus und der "Kampf der Kulturen"**, Munchen: Verlag C.h. Beck.
- Rogers, W. (1980), Interdisciplinary Approaches to Moral and Religious Development: A Critical Overview. Στο: C. **Brusselmans, J. O' Donahue (Eds), Toward moral and religious maturity**, Morristown NJ: Silver Burdett.
- Unesco (2006), Guidelines on Intercultural Education, Paris: Education Sector of Unesco.
- Yinger, J.M. (1968), Religion Society and the Individual, an Introduction to the Sociology of Religion, New York: Macmillan.

Ιστοσελίδες

- Habermas, J., Faith and knowledge, opening speech at the presentation of the peace price of the German Book Trade Association, 14 Οκτ. 2001. URL:<http://www.sued-deutsche.de/aktuell/sz/artikel86740.php> (προσπελάστηκε στις 24-3-2010).
- Standing Conference of European Ministers of Education, Intercultural Education: managing diversity, strengthening democracy.21st Session, Athens,Greece, 10-12 November 2003. www.coe.int/t/e/co/education/intercultural_education/EMED21_5.pdf (προσπελάστηκε στις 24-3-2010)
- Third Summit of Heads of State and Government of the Council of Europe (Warsaw, 16-17 May 2005)URL:[http://www.coe.int/t/e/legal_affairs/legal_co-operation/civil_society/basic_texts/Plan%20of%20Action%20Warsaw%20E%20C/M\(2005\)80%20final.pdf](http://www.coe.int/t/e/legal_affairs/legal_co-operation/civil_society/basic_texts/Plan%20of%20Action%20Warsaw%20E%20C/M(2005)80%20final.pdf) (προσπελάστηκε στις 24-3-2010)
- White Paper on Intercultural Dialogue "Living together as equals in dignity", Council of Europe Launched by the Council of Europe Ministers of Foreign Affairs at their 118 th Ministerial Session (Strasbourg, 7 May 2008) www.coe.int/t/dg4/intercultural/White%20Paper_final_revised_en.pdf (προσπελάστηκε στις 18-3-2010)

- Committee of Ministers. 2008. Recommendation CM/Rec (2008)12. The Committee of Ministers to Member states on the dimension of religions and non-religious convictions within intercultural education. http://www.mss.gov.si/fileadmin/mss.gov.si/pageuploads/podrocje/mednarodno/solstvo/pdf/Priporocilo_verstva_vzgoja_28_7_09_eng.pdf (προσπελάστηκε στις 9-1-2010).
- OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR), 2007. Toledo Guiding Principles on teaching about Religions and Beliefs in Public School, Warsaw. www.osce.org/odihr/item_11_28314.html (προσπελάστηκε στις 19-3-2010)
- Committee of Ministers. 2008. Recommendation CM/Rec (2008)12. The Committee of Ministers to Member states on the dimension of religions and non-religious convictions within intercultural education. http://www.mss.gov.si/fileadmin/mss.gov.si/pageuploads/podrocje/mednarodno/solstvo/pdf/Priporocilo_verstva_vzgoja_28_7_09_eng.pdf (προσπελάστηκε στις 24-3--2010).

Βιογραφικό σημείωμα

Ο Μ. Κουκουνάρας Λιάγκης είναι εκπαιδευτικός με σπουδές Θεολογίας (Α.Π.Θ.) και Ελλ. Φιλολογίας (Δ.Π.Θ.). Έχει μεταπτυχιακό Παιδαγωγικής και διδακτορικό τίτλο Κοινωνιολογίας της θρησκείας του τμ. Θεολογίας Α.Π.Θ. Έχει παρακολουθήσει επιμορφωτικούς κύκλους για το θέατρο στην εκπαίδευση. Διδάσκει ως επιμορφωτής σχετικά σε Π.Ε.Κ, Ι.Ε.Κ και σεμινάρια. Εργάζεται ως δημοσιογράφος και ασχολείται ως εμψυχωτής με το θέατρο. Κυκλοφορεί στις εκδ. Γρηγόρης τη μελέτη του *Ο Θεός, ο δικός μου, ο δικός σου. Πολιτισμός εκπαίδευση ετερότητα*, ενώ έχει δημοσιεύσει άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά και πρακτικά συνεδρίων. Το 2006-07 συνέγραψε το Θεατροπαιδαγωγικό πρόγραμμα *Πέντε μοντζουρωμένα απογεύματα* και το υλοποίησε σε συνεργασία με τη Γ.Γ.Ν.Γ. και το ΔΗ.Π.Ε.ΘΕ Κομοτηνής. makoulia@gmail.com, koukounara@sch.gr